

**СЕМАНТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЗАСОБІВ ПОЗНАЧЕННЯ
ПЕРЕМІЩЕННЯ ТВЕРДОЮ ПОВЕРХНЕЮ**

У статті подано системний аналіз лексико-семантичної групи дієслів на позначення переміщення твердою поверхнею.

Ключові слова: *сема, семантична ознака, каузація.*

Systematic analysis of lexico-semantic verb group for denoting the process of hard surface moving had been given in the article.

Key words: *sema, semantic feature, causation.*

Сучасний етап розвитку лінгвістики характеризується зростаючим інтересом до функціонального аналізу мовних одиниць. Дієслова руху як об'єкт дослідження привертала найбільшу увагу учених-лінгвістів, що пояснюється семантичною і граматичною своєрідністю зазначеного лексико-семантичного поля. Оскільки в українській мові найменування руху поєднуються в якісно й кількісно розвинену групу, особливості якої зумовлюються характером означуваних реалій.

Метою статті є детальний аналіз структури лексико-семантичної групи дієслів самостійного переміщення твердою поверхнею. Ця група виокремлюється з поля "переміщення" на основі категоріальної семи "сфера руху". Дієслова розглядуваного підкласу позначають таке переміщення, що здійснюється з опорою на тверду поверхню. Частина цих дієслів нейтральна до опозиції за семантичною категорією "спосіб переміщення", проте всі вони містять додаткові семантичні ознаки. Ідентифікуючих дієслів підгрупа не має, усі лексеми певним чином характеризують переміщення твердою поверхнею. Так, дієслова *котитися, качатися, кауз.* *Котити і качати* марковані додатковою семою "котячись" (про щось округле, оснащене колесами, ковзним пристроєм): *Щось шерехате качалось по моїх грудях* (І.Кирпа). Близьке значення мають дієслова *ковзати (ковзнути), ковзатися, слизнути, розм. совгатися, каузативи совати і розм. совгати*, які позначають ковзне переміщення: *Юрко безтурботно почав ковзатися на льоду, розпихаючи й підбиваючи хлопців та дівчат* (М.Стельмах); *Освітлювачі совають по долівці апаратуру. Скоро почнеться знімання* (Ю.Яновський). Таким чином, семи "котячись" і "ковзаючись" є конкретизацією більш загальної семантичної категорії "характер переміщення".

Решта дієслів просторового переміщення твердою поверхнею актуалізують у своєму значенні категоріальну сему "спосіб переміщення", утворюючи тим самим групи з такими значеннями: 1) самостійне переміщення без допомоги транспортного засобу; 2) несамостійне переміщення за допомогою транспортного засобу і 3) переміщення волоком.

Дієслова першої групи позначають самостійне активне переміщення живих істот без допомоги транспортного або будь-якого іншого допоміжного засобу пересування. Вони поділяються на дві підгрупи: 1) дієслова, що позначають піше переміщення, 2) дієслова, що позначають переміщення поповзом, плазом.

Ядерними елементами першої підгрупи є дієслова *іти й ходити* – кауз. *Вести, водити*. Наприклад: *Потім я йшов довжелезним коридором, темінь зусібіч огортала мене, залишивши шпарину свідомості* (Т.Каунова); *Тато ходив по подвір'ю і щось думав* (Т.Зарівна); *З перших літ дитину мати За рученьку водить; А як стане підростати, Само собі ходить* (П.Грабовський).

Найближче до ядерної групи розташовані дієслова *прямувати, простувати*, які позначають пересування в просторі, крокуючи: *Врейти вона тяжко зітхає і прямує до спальні, белькочучи: яка я знесилена, я падаю, ноги не тримають мене...* (С.Андрухович); іноді з додатковою семою “навпростець, скорочуючи шлях”: *Простував [Кола] через горби й низов'я на Поточчя, понуро думав, мимохідь одчахував гілки* (О.Кундзич).

Дієслова *гнати й гонити* містять додаткову сему “виганяючи звідкілясь”, яка передбачає також указівку на інструмент, спосіб каузації: “лякаючи криком, шумом; із застосуванням сили, погроз і т.ін.”: *Вона гнала Зірку з пшениці і старалася уявити Літиху молодую...* (Т.Зарівна). Дієслово *сікатися* має значення “нападати на кого-небудь, маючи намір ударити, побити”: *В залі все більше зростає крик, вже нічого не можна було розібрати. Шляхтичі вже сікалися один на одного, вже брязкали саблями* (П.Панч).

За допомогою дієслів *нести, носити* позначається така ситуація, коли активно переміщається тільки суб'єкт-каузатор (це здебільшого людина), суб'єкт, що каузується, а це можуть бути як живі істоти, так і предмети, переміщається лише в силу того, що каузуючий суб'єкт бере його в руки або навантажує на себе [1, с.51]. У такому значенні, але з додатковою семою “везти або нести щось важке” вживаються дієслова *волокти, тарабанити, таскати, тягти, тягати, тягнути* розм. *перти, пиряти*. Наприклад: *Він ішов до Дзвінки і ніс в руках шампанське* (Н.Зборовська); *Соломійка тягнула свою красу, як машину на буксирі...* (Т.Зарівна); *Батько і син пиряли мішки мовчки* (І.Цюпа). Елемент каузації у значеннях цих дієслів дуже послаблений, він майже не піддається експлікації. За своєю природою вони найближчі до фактивних дієслів, на що вказує С.Д.Кацнельсон [3, с.20].

У сполученнях з назвами коней у позиції суб'єкта дієслова *нести і носити* актуалізують сему “швидко, стрімко”, синонімізуючись із дієсловами *везти, возити, мчати* і под.: *Від Золотих воріт добрі коні несли просторі сани* (Н.Рибак). Дієслово *возитися*, розмовні дієслова *тягатися, воловодитися* містять сему “постійно маючи при собі”: *Вона й діти на сусідку покине та й воловодиться з п'яним* (Дніпрова Чайка).

Решта дієслів по-різному модифікують інваріантне значення одиниць аналізованої підгрупи. Більшість із них диференціюється за ознаками, що визначають характер дії – переміщення. Так, дієслова *бігти й бігати* містять додаткову сему “різко відштовхувальним кроком”: *Павло віддав листа і за хвилину біг уже шпаркою ходою вгору вулицею* (Леся Українка).

Навколо дієслів *бігти й бігати* групується низка дієслів з наступними додатковими семами: “стрибками”: *басувати, галопувати, плигати, скакати, стрибати, цибати*; “риссю”: *рисити*; “дрібною риссю”: *трусити, трухати і трюхати, розм. тюпати*; “навскач, чвалом”: *розм. чвалати і чвалувати*. Ці дієслова, звичайно, поєднуються з назвами коней: *Козаки на конях жваво басували* (П.Грабовський); *Злякана коняка, згубивши хазяїна, несамовито скаче полем* (П.Мирний). Уживання цих дієслів для позначення бігу людини або іншої істоти є переносним, пор.: *За тарантасом пішки трюхав стражник, притримуючи збоку шаблю* (П.Панч).

Розмовні дієслова *садити, скакати, тріпати, шмигати і шмигяти, шморгнути*, перен. *Шпарити* тощо позначають швидкий, стрімкий біг. Наприклад: *Шмигали під руки з стиглою морквою малі татарчата й цвірінькали, мов горобці* (М.Коцюбинський); *Дуже зранку, на світанку, шпарить котик на рибалку* (М.Стельмах). Дієслова *скакати, стрибати, плигати* можуть позначати переміщення стрибками через щось, якісь перешкоди: *Краса стрибає через поля, як конина, і гонить щодуху додому* (Т.Зарівна).

Додаткова сема “рятуючись від небезпеки, переслідування” міститься в дієсловах *бігти, бігати, тікати, розмовних лопонутити, майнути, свиснути, стругнути, чухрати, шкрябнути*. Наприклад: *Юрко прожогом свиснув аж на город, і йому мовби камінь якийсь з грудей зсунувся* (П.Козланюк); *Як шкрябнув, так тільки мене й бачили* (Сл. Гр.). Таке ж значення, але з додатковим відтінком “різко відсторонятися, кидатися кудись”,

мають дієслова *сахатися, шарахати і шарахатися*: Коні **шарахають** од вибухів і розлітаються по полю (О.Довженко).

Дієслова *литися, товпиться, хлинути* розм. *прискнути, пирснути, порснути, сипатися, сипати, сипонутися, тиснутися* у своїх переносних уживаннях позначають одночасне переміщення множинності істот: *Гуртом **сипнули** школярі до класу* (Б.Грінченко); *На нас несподівано **хлинув** натовп і в одну мить ми опинилися в самій його гуці* (П.Колесник).

Дієслова *брикати, гасати, хвицати* позначають переміщення стрибками, відзначені додатковою семою “граючись, пустуючи”: *...що це, мовляв, у мене в помешканні час від часу так **гасає**, ...* (Е.Андієвська); *На вінику по хаті **брикають** діти* (М.Черемшина).

Дієслова *марширувати, маршувати, крокувати, дефілювати*, розм. *шпацірувати* позначають урочисте переміщення розміреним кроком: ***Маршував** хлопчина браво* (С.Воскресенко); *Незачемницьке військо хвацько **крокувало** з піснями від казарм до повітового нардому* (О.Гончар).

Сема “для відпочинку, не поспішаючи” маркує дієслова *гуляти, фланірувати*, розм. *шпацірувати*, розм. *перен. шмарувати*. Наприклад: *Дзенькаючи шпорами і тягнуци величезні палаші на коліщатках, **фланірували** браві кавалергарди* (Ф.Бурлака).

Значення дієслів *нишпорити, рискати*, розм. *лазити, шарити* містить додаткову сему “у пошуках чогось”: *Вдень **лазила** [вдова] на смітниках, Черепки збирала* (Т.Шевченко); *Селами **рискають** посіпаки, б'ють стариню за втікача-сина, знущаються, рвуть* (Г.Хоткевич). Дієслова *бродити, никати, слонятися* містять сему “без певної мети” (іноді “втративши дорогу”), наприклад: *Дід нудився, **никав** без роботи по хаті, по садку заходив у пасіку* (І.Нечуй-Левицький).

Додатковою семою “без мети, без діла” відзначені також синонімічні їм пейоративно забарвлені розмовні дієслова *валандатися, веитатися*, *перен. Лазити, плутати і плутатися, сновигати, снувати, снуватися, совгатися, совманитися, телесуватися, тинятися, тиняти, триндатися, тулятися, хиляти, хилятися, шалатися, шататися, швендіяти, шлятися*. Наприклад: *В Морозовій квартирі завжди **тинялося** біля десятка різноманітних, зажерливих, крикливих котів* (В.Собко); *Брудними вулицями **шлялися** ватаги п'яних людей, схожих на волоцюг* (П.Колесник). Більшість із цих дієслів може позначати поспішний рух у різних напрямках, назад і вперед: *Від станції великим шляхом понад лісом праворуч **сновигають** автомашини* (І.Ле).

Додаткова сема “не зважаючи на заборону, перепони” наявна в значенні дієслів *лізти, ломитися, тиснутися, штовхатися*, розм. *перти, пертися, пхатися, теліпатися, телющитися, тискатися*. Ці дієслова різняться лише своєю денотативною співвіднесеністю. Дієслова *лізти й ломитися, перти й пертися* можуть позначати широке коло ситуацій, пов'язаних з подоланням перешкод: це і власне заборона, і велика відстань, і небажання самого суб'єкта йти кудись і т.ін. Коло ситуацій, які окреслюють інші дієслова, вужче: дієслова *теліпатися і телющитися* позначають подолання великої відстані з труднощами й без бажання, без потреби; дієслова *пхатися, тискатися, тиснутися, штовхатися* звичайно позначають подолання опору множинності людей, натовпу. Наприклад: *На кораблі **штовхались** пасажери, плакали діти* (Д.Ткач).

Додаткова сема “обережно, намагаючись залишатися непомітним” маркує дієслова *крастися*, розм. *чмигнути, шмигнути, шуснути*. Наприклад: *Нічим не виявивши себе, Віра **шмигнула** понад парканом у найглухішу частину садиби* (А.Шиян).

Деякі дієслова включають семантичну ознаку “припадаючи на укорочену або хвору ногу”. Це *кульгати, шкандибати, шкутильгати*: *Вечоріє. Тільки що сунуться по шляху дві довгі-довгі тіні, третя, коротка, **кульгає** далеко позаду* (С.Васильченко).

У значенні “пересуватися”, як свідчить аналізований матеріал, уживається багато дієслів звучання, позначаючи при цьому рух, що супроводжується будь-яким характерним шумом: *гупати, диркотати, тупати, човгати, шаркати, шархати, чавкати, чвакати,*

цокати, цокотати і цокотіти, шелестіти, розм. лопотати, плескати, тупотіти і тупотати, хлипати, хлюпати, чалапати і чалапкати, чаккати, шамотіти, шкрьобати. Наприклад: *Здалеку диркоче по грудомохах драбинястий віз* (Т.Зарівна); *Грізно тупоче по тракту кіннота* (О.Гончар).

Деякі дієслова аналізованої підгрупи маркують семантичні ознаки квантитативного характеру. Так, дієслова *валити, валитися, валувати, перти, пливти, плисти, текти, сунути* в переносних уживаннях позначають безперервне переміщення множинності істот: *Нові пасажери тим часом валять у вагон з безконечними клунками* (І.Микитенко); *Сунуть половці з Дону і з моря* (П.Мирний).

Додатковою семантичною ознакою “бурхливо рухатись великою масою, виявляти збудження, неспокій, швидкими рухами” позначені дієслова *вирувати, хвилюватися*: *Перед ним хвилювалося море голів* (О.Ільченко).

Дієслова *брести, лізти (перен.), спотикатися, розм. плестися, плентатися, плутатися, пхатися, совманитися, сурганитися, талапати, телепати, телепатися, тинятися, трюхати і тюпати, тюпачити або тюпашити, тьопати, чалапати і чалапкати, чапати, чвалати, чимчикувати, човгати, човпти* позначають повільний рух, долаючи неміч, утому: *Соломійка плететься за нею і думає, лиш би ніхто ту люту худобину не займив* (Т.Зарівна); *Назустріч нам по дорозі неквапливо бреде пастух, сивобородий дід в солом’яному брилі* (Ю.Збанацький).

Антонімічним значенням “дуже швидко” марковані розмовні дієслова *манджати*, перен. *Мести, мотати, мотнутися і мотонутися, пиряти, чесати, чухрати, швидкувати, шурувати, югнути*, наприклад: *Була десята.. До своїх діл давно усяк уже манджав* (І.Франко).

Розмовні дієслова *дріботати, дрібушити, дрібцювати, чеберяти, чесати, чимчикувати, шкварити* позначають переміщення дрібними, частими кроками, наприклад: *Чепурна та гарна малісінька пташка по снігу ніжками чеберяє* (О.Іваненко); *Плавно диває каліка на милицях, а за калікою дріботить босими ніжками дитина* (О.Довженко).

Деякі дієслова позначають характерні танцювальні рухи. Так, *танцювати, ходити, хороводити* – виконувати танець або робити рухи, що нагадують танець: ... *а на самій середині дороги танцював веселий танець одноногий птах, змахуючи крилами, чорними з синім відблиском* (Н.Бічужа); дієслова *кружляти, крутитися* мають значення “танцювати, описуючи кола”: *Грізнії стіни стоять мовчазливо, Крутяться привиди в дикім танку...* (М.Рильський); розмовне вживання *дріботати, плигати, скакати, стрибати, тупцювати і тупцяти* – танцювати, роблячи стрибки, підскакувати: *Одарка не втерпіла й пішла дріботіти козачка* (І.Нечуй-Левицький); *пливти* – плавно пересуватися в танці: *Рожеві панни й кавалери у хвилях музики пливають* (В.Сосюра).

Друга підгрупа дієслів переміщення твердою поверхнею (поповзом, плазом) представлена лише дієсловами *плазувати, повзти і повзати, лазити (лізти)*. Ці дієслова позначають пересування плазунів: змії, черв’яків і т.ін. Наприклад: *По щоці його комашка кудись з стеблиною повзла* (В.Сосюра); *Назад тільки раки лаять* (М.Стельмах). Сполучуючись із назвами інших тварин і людей, ці дієслова позначають переміщення істот незвичним для них способом: на животі, на колінах або припадаючи до поверхні тілом і торкаючись її руками й ногами, плазом. Наприклад: ... *і діти вже повзали по ньому й били його по зелених віях...* (Е.Андієвська); *Позаду з важким сопінням плазували один за одним бійці, тягнучи ящики за собою* (О.Гончар). До цієї ж групи можна віднести розмовне дієслово *рачкувати*, яке позначає переміщення рачки: *Дівчинонька кропиву шаткує, А за нею дитина рачкує* (П.Чубинський).

Отже, лексико-семантична група дієслів на позначення самостійного переміщення твердою поверхнею наділена складною, багатомірною структурою. До того ж аналізована група дієслів не є замкнутим цілим щодо інших лексико-семантичних груп. Вона може охоплювати лексеми іншої семантики в разі виконання ними функцій, типових для дієслів

руху, що у свою чергу сприяє її поповненню новими елементами за рахунок похідних значень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загнітко А.П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці: Навч. посібник. – К. – 1990. – 130 с.
2. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфологія. – М.: Наука, 1988. – 309 с.
3. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1982. – 216 с.
4. Кочерган М.П. Слово і контекст. Лексична сполучуваність і значення слова. – Львів: Вища шк., 1980. – 186 с.